

МАХМҰТ ҚАШҚАРИДЫҢ «ДИУАНИ ЛҰҒАТ-ИТ-ТҮРІК» ЕҢБЕГІНДЕГІ АСПАН ӘЛЕМІНІҢ ТІЛДІК-КОНЦЕПТУАЛДЫҚ БЕЙНЕСІ

М.Е. Әділов , А.Т. Бастамитова*

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

E-mail: marlenadilov88@gmail.com, bastamitova@gmail.com

Аңдатпа. Мақалада Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат-ит-түрік» еңбегіндегі аспан әлеміне қатысты тілдік бірліктер лингвомәдени және концептуалдық тұрғыдан қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – ортағасырлық түркілердің ғарыш туралы дүниетанымын тілдік деректер негізінде анықтап, аспан әлемінің концептуалдық жүйесін сипаттау және оның қазіргі қазақ тіліндегі тарихи-мәдени сабақтастығын айқындау. Зерттеу барысында kök, çiyi, tegre, kün, ay, yulduz, Temür kazuk, Ülker, Yetigen, Karakuş, Erentüz, Bakırsokım тәрізді космонимдер мен астрономиялық ұғымдар семантикалық және мәдени-танымдық тұрғыдан талданады. Аталған тілдік бірліктер арқылы түркілердің аспан құрылымы, ғарыштық қозғалыс, уақыт пен кеңістік, күн мен айдың циклдік қозғалысы, жұлдыздар арқылы бағыт-бағдар анықтау және табиғат құбылыстарын болжау жөніндегі түсініктері жүйеленеді. Сонымен қатар аспан денелерін антропоморфтық және зооморфтық модельдер арқылы тану ерекшеліктері айқындалады. Мақалада М. Қашқари дәуіріндегі космологиялық ұғымдардың қазіргі қазақ тіліндегі тұрақты сөз тіркестерінде, халықтық астрономиялық атаулар мен дәстүрлі дүниетанымда сақталуы тарихи сабақтастық тұрғысынан қарастырылады. Зерттеу нәтижесінде «Диуани лұғат-ит-түріктегі» астрономиялық лексика ортағасырлық түркілердің халықтық астрономиялық білімін, мифологиялық танымын және ғаламды концептуалдау ерекшеліктерін танытатын күрделі мәдени-танымдық жүйе екені тұжырымдалады.

Түйін сөздер: Махмұт Қашқари, «Диуани лұғат-ит-түрік», аспан әлемі, әлемнің тілдік бейнесі, концепт, космоним, астрономиялық лексика, түркі дүниетанымы, халықтық астрономия, тарихи сабақтастық.

Кіріспе

Түркітану ғылымында Махмұт Қашқари және оның «Диуани лұғат-ит-түрік» еңбегі бірқатар ғалымдардың зерттеу нысанына айналды. XX ғасыр басында Р. Килисли қолжазбаның алғашқы көшірмесін жасап, ғылыми ортаға ұсынғаннан бастап М.Хартман, Ф.Көпрүлү, К.Броккельман, Г.Бергшт্রেппер,

Түсті: 03.04.2026; Мақұлданды: 25.09.2026; Онлайн қолжетімді: 30.09.2026

В.В.Бартольд, С.Е.Малов, А.Н.Кононов, Б.Чобанзаде, П.К.Жузен, Дж.Велидов, А.Фитрат, А.З.Велиди Тоған сынды ғалымдардың назарына ілінді. Жинақ жайлы түркі халықтарының ішінде алғаш зерттеу жүргізгендердің қатарында Алашорда ардагері, қазақ зиялысы Х. Досмұхамедұлы болды [1, 23-26 б.]. XX ғасырдың 30 жылдары Б. Аталайдың жазба ескерткішті түрік тіліне аударуы араб тілін біле бермейтін түркітанушы ғалымдарға жәдігерді зерттеуге үлкен мүмкіншілік туғызып, Қашқаритану ілімінің даму қарқынын ілгерлетті [2]. 1960 ж. С. Муталлибовтың еңбекті өзбек тіліне аударуы фонетика-грамматикалық, лексикалық тілдік материалдар негізінде түркі тілдерінің тарихын тереңірек зерттеуге жол ашты [3]. 1982-1985 жылдары Дж. Клосон [4] мен Дж. Келли [5] «Диуани лұғат-ит-түрік» еңбегінің алғаш ағылшын тіліндегі аудармасын басып шығарды. Сондай-ақ М.Ш.Үлкүташыр, С.Ахаллы, И.В.Стеблева, Т.А.Боровкова, А.Б.Халидов, Э.Н.Наджип, И.Мути, Э.Трыарский, Р.Эрмерс, А.Р.Рустамов, И.В.Кормушин, Т.Токоев, К.Кошмоков, Х.Дүзгін, т.б. ғалымдар еңбеке қатысты құнды ғылыми зерттеулер жасады. А.М.Щербак, Э.Наджип, Э.Р.Тенишев, А.Н.Кононов, Б.О.Орузбаева, И.Кучкартаев, В.У.Махпиров ғұлама еңбегін жан-жақты саралап, ондағы лексикалық бірліктердің құрылымдық қабаттарын айқындап, грамматикалық ерекшеліктерін талдап көрсетті. Қазақ ғалымдары М.Томанов, Ә.Құрышжанов, Ә.Т.Қайдаров, Ә.Ибатов, Қ.Әлжан, Ә.Қоңыратбаев, Б.Н.Садуов, Б.Ирмуханов, т.б. ескерткіштің тілдік ерекшеліктері мен сипатын, ономастикалық атаулардың сырын, қыпшақ тіліне қатысын талдап көрсетті. М.Қашқаридың «Түрік сөздігін» қазақша сөйлеткен ғалым А.Егеубай [6], орыс тіліне аударып, түркі лексемаларының тақырыптық индексін жасаған З.А.Әуезованың [7], жаңаша көзқараспен түрік тіліне аударған А.Б.Ержиласун мен З.А.Ақкоюнлының іргелі еңбектері М.Қашқаридың түркі жұртына кеңінен насихатталуына жол ашты. Қазіргі түркітануда М.Қашқаридың сөздігі жан-жақты қарастыруды қажет етеді, ғалымның тілдік деректері түркі тілдерінің когнитивтік-концептуалдық аспектісін лингвомәдени деңгейде зерделеуде құнды материалдар берері анық.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеудің негізгі материалы ретінде Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат-ит-түрік» еңбегіндегі аспан әлеміне қатысты тілдік бірліктер алынды. Атап айтқанда, *kök, yetti kat kök, kök çürısı, tegre, teğirmi, kün, ay, aydınğ, yulduz, Temür kazuk, Yetigen, Ülker, Karakuş, Erentüz, Bakırsokım* тәрізді космонимдер мен астрономиялық ұғымдардың мағыналық және мәдени-танымдық мазмұны қарастырылды. Дереккөз ретінде еңбектің Б.Аталай, А.Егеубай, З.А.Әуезова дайындаған аудармалары мен ғылыми басылымдары пайдаланылды. Қосымша материал ретінде көне және қазіргі түркі тілдерінің тарихи-этимологиялық, түсіндірме сөздіктеріндегі мәліметтер, түркі мифологиясы мен халықтық астрономияға қатысты зерттеулер, сондай-ақ қазақ тілінде сақталған тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер, наным-сенімдер мен этнолингвистикалық деректер қамтылды.

Зерттеу барысында сипаттамалы, салыстырмалы-тарихи, лексика-семантикалық, этимологиялық және лингвомәдени талдау әдістері кешенді түрде қолданылды. Сипаттамалы әдіс арқылы астрономиялық лексемалардың сөздіктегі тұлғасы мен мағынасы жүйеленсе, салыстырмалы-тарихи әдіс негізінде олардың қазіргі қазақ және өзге түркі тілдеріндегі нұсқаларымен фонетикалық, семантикалық сабақтастығы анықталды. Лексика-семантикалық және этимологиялық талдау сөздердің бастапқы мағынасын, мағыналық дамуы мен концептілік құрылымын ашуға бағытталды. Лингвомәдени және концептуалдық талдау арқылы тілдік бірліктердің астарындағы көне түркілік ғарыш моделі, сакралдық таным, уақыт пен кеңістік туралы түсініктер сараланды. Сонымен бірге контекстік талдау әдісі лексемалардың ескерткіш мәтініндегі қолданысын айқындауға, ал реконструкциялық тәсіл ортағасырлық түркілердің аспан әлемі туралы дүниетанымдық жүйесін жаңғыртуға мүмкіндік берді.

Нәтижелер мен талқылауар

М. Қашқари еңбегіндегі аспан әлеміне қатысты ұғымдарды талдай отырып, түркілердің ғарыш туралы түсінігінің жоғары деңгейде болғанын байқауға болады. Жалпытүркілік Тәңір ұғымынан бөлек «Диуани лұғат-ит-түрікте» әлемнің құрылысы, аспан қабаттары, ғарыштық қозғалыс сияқты мәселелерге қатысты көптеген тілдік деректер кездеседі. Сондай тілдік бірліктердің бірі – түркілік ғалам моделіндегі жоғарғы әлемнің атауы көпқабатты семантикалық құрылымға ие *көк* ұғымы жәдігерде ешбір өзгеріссіз *kok* фомасында көрініс тапқан [2, III: 27]. Жалпы түркі дүниетанымында *көк* ұғымы бір жағынан физикалық аспан кеңістігін білдірсе, екінші жағынан Тәңірдің мекені, жоғарғы әлем, билік пен қасиеттіліктің символы

ретінде танылады. *Көк* сөзі бүкіл ғаламның өсіп-өнуіне мүмкіндік берген ілкі тұрпат – протокосмостың (Нұрдың) атауы және сол ғаламның айқын көрсеткіші болған аспанның да атауы [8, 161]. Ол қасиеттілік, құдірет, мәңгілік және билік ұғымдарымен сабақтасқан көпқабатты мәдени-танымдық құрылым ретінде қарастырылады. Көне түркі жазба ескерткіштерінде *Көк Тәңірі* әлемді жаратушы әрі адам тағдырын айқындаушы күш ретінде сипатталғаны белігі. Бұл лексема қазіргі түркі тілдерінің басым көпшілігінде *аспан*, *көк түс* мағынасында сақталған. Сонымен қатар мажар тіліне де ауысып, *kék* «көк түс» тұлғасында кездеседі [9, 714]. Қазіргі қазақ тілінде актив қолданылып жүрген төбедегі кеңістік мәнін беретін *аспан* парсы тілінен, *әуе* араб тілінен алынғанын да атап өткен орынды [10, 100]. Сонымен қатар жәдігерде *Türk tefekküründe gökler yedi kattır. Yetti: “Yedi, sayıda yedi. Buradan alınarak ‘yetti kat kök’ denir.” «жәмі қабат көк», «жәмі қабат аспан»* деп берілген [2, III: 27]. Ислам дінінде жеті қабат аспан туралы түсінік маңызды орын алады. Құранда Алланың «жеті аспанды қабат-қабат етіп жаратқаны» (Мүлік сүресі, 3-аят) және «жеті аспан мен жерді жаратқаны» (Талақ сүресі, 12-аят) айтылады. Сонымен қатар Миғраж оқиғасында Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) жеті аспан қабатынан өтіп, әр қабатта әртүрлі пайғамбарлармен кездескені баяндалады. Сондықтан исламдық космологияда жеті аспан Алланың құдіретімен жаратылған ғаламдық құрылым ретінде түсіндіріледі. Дегенмен Б. Өгел түркі мифологиясында аспанның көпқабатты құрылым ретінде қабылданғанын нақты көрсетеді. Ғалым Алтай және Якут мифологиялық мәтіндерінде «жеті қабат көк» ұғымының кең таралғанын атап өтіп, жәннаттың жеті қабат көктің ең жоғарғы бөлігінде орналасқанын басқа нұсқаларда қаһармандардың көктің жеті қабатын асып өтетінін баяндайды [11, 113]. Осыдан М. Қашқари еңбегіндегі *жәмі қат көк* ұғымын исламнан кейін қалыптасқан түсінік ретінде емес, ертеден бастау алып, түркі халықтарының көне космологиялық дүниетанымындағы жоғарғы әлем моделін білдіретін концепт ретінде көруге болады. Әрине XI ғасырда түркі халықтарының басым бөлігі ислам өркениетінің ықпалына енгендіктен, көне түркілік *жәмі қабат көк* ұғымы исламдағы *жәмі қабат аспан* түсінігімен табиғи түрде ұштасып, өзара ықпалдасқан. Нәтижесінде түркілік және исламдық космологиялық модельдер синтезделіп, қазақ дүниетанымында *жәмі қат көк*, *жәмі қабат аспан*, көктің қол жетпес әрі қасиетті кеңістік ретінде *Жәмі қат көкті шарлады*, *Жәмі қат көктің ар жағынан келді*, *Жәмі қат көкте болса да табамын*, *Жәмі қат көкке көтерілді*, *Жәмі қат көктен іздеу* сынды тілдік бірліктерде көрініс тапқан. Түркі танымында тек физикалық кеңістік емес, Тәңір мекендейтін сакралды әлем ретінде қарастырылатын жалпытүркілік *көк* концептісінің тілдік модельдерін *Көк соққыр! Көк атсын! Көк аспан куә, Көк пен жердің арасында, Көк тіреген, Көкке көтеру, Көктен тілеу, Көк жарылқасын, Көктің нұры жаусын, Көктің рақымы түссін, Көкте жазылған – жерде оқылар (аспаннан түскен төрт кітап – Інжіл, Таурат, Забур, Құран – жер бетіндегі адамдар үшін жазылған)* сияқты тілдік бірліктер құрайды [10, 99].

М. Қашқари еңбегінде аспан әлемінің құрылымы мен қозғалысын сипаттайтын маңызды ұғымдардың бірі – *сүгү* сөзі [2; I: 421]. М. Қашқари бұл сөзді *шығыр*, *дөңгелек*, *дөңгелек механизм* мағыналарында түсіндіреді. Еңбекте *kök sığrısı* тіркесі қолданылып, ол аспан сферасының немесе фәләктің үздіксіз қозғалысын көрсетеді [2; I: 421]. Бұдан түркілердің ғарышты айналмалы қозғалысқа негізделген тұтас жүйе ретінде қабылдағанын көреміз. Түркі тілдерінің тарихи және қазіргі сөздіктерінде бұл лексеманың әртүрлі нұсқалары сақталған. Мәселен Алтай тілдерінің этимологиялық сөздігінде бұл сөздің көне түркілік тұлғасы реконструкцияланып, 1) таптау, жаншу; 2) тапталған қар; 3) шекара, шек; 4) соқпақ жол сияқты мағыналары көрініс тапқан. Қазіргі өзбек тілінде «із», ұйғыр тілінде «соқпақ жол», қырғыз тілінде «жол», қарашай-балқар тілінде «қарды немесе шөпті таптау», түрік тілінде «із, көшкін ізі» мағыналарында сақталған [9, 426]. Бұл ұғымның тілдік іздері қазіргі қазақ тілінде де көрініс тапқан. Қазақ тілінде *шиыр* сөзі «малдың немесе адамның жүріп өткен ізі», «соқпақ жол», «тапталған із» мағынасында ал *шығыр* лесемасы «айналмалы құрал, дөңгелек механизм, құдықтан су тартуға арналған құрылғы» мағыналарында сақталған [12, 520]. Екі лексеманың да семантикалық негізінде қозғалыс пен айналым ұғымдары жатыр. Осы тұрғыдан алғанда, М. Қашқари сөздігіндегі *kök sığrısı* атауы мен қазіргі қазақ тіліндегі *шығыр* сөзі арасында мағыналық сабақтастық байқалады. Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымында да аспан қозғалысын айналым ретінде түсініп, қозғалыс пен өзгерістің негізгі моделі ретінде шеңберлік айналым сақталғанын «*дүние дөңгелегі*», «*заман айналды*», «*дәурен айналды*», «*аспан айналып жерге түскендей*» сияқты тілдік бірліктерден көруге болады.

Ортағасыр түркілерінің ғарышты шеңберлік құрылым ретінде қабылдағанын көрсететін тілдік бірліктердің бірі – *тегре* лексемасы. М. Қашқари бұл сөздің «шеңбер», «айнала», «төңірек», «қоршаған кеңістік»

мағыналарында қолданылатын айтып, *kudhuğ tegresi* яғни «құдықтың айналасы», «құдық шеңбері» деген түсініктеме береді [2, I: 421]. Аталмыш лексема қазіргі түркі тілдерінің көбінде сақталған. Мәселен, өзбек тілінде *tegra* «айнала», чуваш тілінде *tavra* «төңірек», якут тілінде *dieri* «қарай, бағытында» мағыналарында қолданылады. Бұдан лексеманың бастапқы семантикасының белгілі бір орталықты қоршаған кеңістік пен бағыт ұғымдарымен байланысты болғанын көреміз. Осы ұғыммен сабақтас *teğirmi* сөзі М. Қашқари еңбегінде «дөңгелек зат», «диірмен тасы», «теңге тәрізді жұмыр нысан» мағынасында түсіндіріледі. Ал *tegirmen* сөзі барлық диірмен түрлерінің жалпы атауы ретінде беріледі [2, I: 490; III: 267]. Бұл сөздердің барлығының негізінде дөңгелену, айналу және шеңберлік қозғалыс семантикасы жатқанын аңғарамыз. Зерттеуші Н. Демирдің көрсетуінше, көне түркілер жер мен көктің арасындағы байланысты диірменнің екі тасының арасындағы қатынасқа ұқсатқан. Осыған сүйене отырып, автор түркілер дүниенің шар тәрізділігі мен оның қозғалысы туралы белгілі бір түсінікке ие болған болуы мүмкін деген пікір білдіреді [13, 209-213]. Жалпы қазақ дүниетанымындағы «*диірмен тасындай айналу*», «*диірмендей айналу*» тәрізді тіркестер арқылы диірмен тасының айналуы арқылы уақыттың өтуі, күн мен түннің алмасуы, аспан денелерінің қозғалысы сияқты құбылыстардың циклдік сипатын байқауға болады. Оны М. Қашқари *Tenğri ajun türütti, ıǵrı udhu tezginür, Yulduzları çerğesip, tün kün üze yörgeñür* «Тәңір әлемді жаратты, аспан дөңгелегі тоқтаусыз айналады, жұлдыздар тізбектеле орналасып, түн мен күн бірінің үстінен бірі алмасып отырады» деген өлең жолдары арқылы ғаламның үздіксіз қозғалыстағы жүйе екедігін түсіндіреді [2; II: 303]. Сонымен қатар М. Қашқари көрсеткен «шеңбер», «айнала», «төңірек» мағыналарын білдіретін *tegre* ұғымның тарихи жалғасы қазіргі қазақ тіліндегі *төңірек* сөзінде сақталған деп білеміз. Қазақ тіліндегі *төңірегіне жиналу, төңірегінде жүру, төңірегін тану*, т.б. қолданыстар белгілі бір орталықтың айналасындағы кеңістікті білдіреді. Бұл сабақтастық ортағасырлық түркілердің әлемді орталық пен оны қоршаған шеңберлік кеңістік ретінде таныған космологиялық моделінің қазақ тіліндегі дәстүрлі жалғасы іспетті.

Көне түркілердің ғарыш туралы түсінігінде *Күн мен Ай* ерекше орын алған. Олар тек аспан кеңістігінде қозғалатын астрономиялық нысандар ғана емес, әлемдік тәртіптің, уақыт пен кеңістіктің, жарық пен қараңғылықтың негізгі реттеушілері ретінде қабылданған. Түркі халықтарының мифологиялық және діни дүниетанымында *Күн мен Ай* бір-бірін толықтыратын бинарлық жүйе құрайды. Егер *Күн* жарықтың, жылудың, тіршіліктің және белсенді күштің символы болса, *Ай* түнгі әлемнің, уақыт айналымының, жаңару мен өзгерістің белгісі ретінде танылған. Осындай космологиялық категориялардың бірі – *күн*. Жазба ескерткіш тілінде М. Қашқари *kün togdı* «күн туды» деп көрсетеді [2, I: 340]. Бұл лексема бастапқыда астрономиялық атау ретінде, кейін келе «тәулік, күн» мағынасына да ие болып, қазіргі түркі тілдерінің басым көпшілігінде тұлғасы мен мағынасы өзгеріссіз сақталған. Сонымен қатар сөздікте күннің қызуы мен шуағына байланысты туындап, кейін жалпы күн атауына айналған *kuyaş* лексемасы көрініс тапқан [2, I: 155, 353; II: 337]. Жалпы түркілер танымында күн мен ай жай астрономиялық нысандар емес, ғарыштық тәртіпті сақтайтын, уақытты реттейтін, адам өмірін қорғайтын Тәңір жаратқан рухани күш деп танылған [14; 133-143]. М. Қашқари жәдігерін зерделей отырып, *Kün ol ajunuğ yarutgan* «Әлемді үнемі жарықтандыратын – Күн» [2, III: 52], *Kün yarudı* «Күн жарқырады, жарық берді» сияқты күнді әлемді жарықтандыратын негізгі күш ретінде сипаттайтын мысалдарды кездестіреміз [2, III:86]. Бұдан күннің физикалық жарық көзі ғана емес, бүкіл дүниенің тіршілігін қамтамасыз ететін ғарыштық күш ретінде танылғаны байқалады. Күннің жылулық әсерін білдіретін *Bu kuyaş ol kişini usıtgan* «Бұл күн әлгі адамды қатты қыздырды» [2, I:155], *Kuyaş anı kogşatti* «Күннің ыстығы оны әлсіретті» [2, II: 337], *Ol күнде ısındı* «Ол күнге қыздырынды» сияқты мысалдардан [2, I: 202] күн – қуат пен тіршіліктің көзі тілдік моделін көреміз. *Kün togdı* «Күн туды» [2, II: 14], *Kün battı* «Күн батты» [2, II: 293], *Kün suwuldı* «Күн еңкейді» мысалдарынан уақыттың күн қозғалысы арқылы өлшеніп, түркілердің уақыт жүйесінің негізінде күн қозғалысы жатқанын [2, II: 125], *Kün togsuğ* «Шығыс» [2, I: 463], *Kün batsığ* «Батыс» мысалдарынан түркілердің кеңістікті күн қозғалысы арқылы бағдарлағанын [2, I: 463], *Kün tutundı* «Күн тұтылды» [2, II: 143], *Kün ornandı* «Күн жоғалды» тілдік бірліктерінен түркілердің аспан құбылыстарын жүйелі бақылап, күнді астрономиялық құбылыс ретінде танығанын көруге болады [2, I: 288]. Сонымен қатар М. Қашқари күн қозғалысының барлық кезеңдерін *Kün sizdı* «Күннің ұшы көрінді» [2, II: 9], *Kün togdı* «Күн туды» [2, II: 14], *Kün kışdı* «Күн төбеден ауысты» [2, III: 182], *Kün suwuldı* «Күн еңкейді» [2, II: 125], *Kün battı* «Күн батты» мысалдары арқылы көрсетіп, тәуліктік циклдің толық көрінісін береді [2, II: 293]. Бұдан ортағасырлық түркілер танымында күн – ғарыштық циклдің символы болғанын көреміз.

Жәдігердегі күнге қатысты тілдік бірліктерді талдау нәтижесінде күн концептісінің тек астрологиялық атау емес, ортағасырлық түркілер танымындағы сакралды-космологиялық ұғым екендігіне көз жеткіземіз. *Kün ol ajunuñ yarutgan* «Әлемді үнемі жарықтандыратын – Күн» [2, III: 52] тіркесі күннің жарық көзі ретіндегі физикалық қызметін ғана емес, оның ғаламдық тәртіпті қамтамасыз етуші күш ретінде қабылданғанын көрсетеді. М. Қашқари еңбегінде жоғарыда көрсеткендей, күннің жарық беруі, жылу таратуы, уақытты белгілеуі, кеңістікті бағдарлауы және табиғат құбылыстарымен байланысы арқылы ортағасырлық түркілердің әлем туралы тұтас танымы көрініс тапқанын көреміз. Сондықтан түркілердің тілдік санасында күн тек аспан денесі емес, жарықтың, өмірдің, уақыттың, кеңістіктің және ғарыштық үйлесімнің белгісі болған. Осы тұрғыдан алғанда, күн концептісі түркі дүниетанымындағы сакралды-космологиялық модельдің өзегін құрайды. Бұл түсінік қазіргі қазақ тіліндегі *күні оңынан туды, күні батты, күн нұры, күннің көзі, күні қараң болды, күн көрді* сияқты т.б. көптеген тілдік бірліктерде сақталып, көне түркілік космологиялық танымның тарихи сабақтастығын дәлелдейді.

Түркі халықтарының дәстүрлі түсінігінде Күн тәуеліктік уақыттың негізін құраса, айлық және маусымдық уақыт айналымын белгілеуші қызмет атқаратын, түнгі әлемді басқарып, салқындық пен жаңарудың символы – Ай. М. Қашқари жәдігерде аспан денесі айды ешбір өзгеріссіз *Ау* түрінде беріп, оның фазасын *tolun ay* «толған ай» және *erildi* «ай кеми бастады» деген мысал арқылы көрсетеді [2, I: 82, 402; I: 270]. Бұл деректер айдың тек аспан денесі ретінде емес, уақыттың өтуін көрсететін ғарыштық циклдің көрсеткіші болғанын дәлелдейді. Айдың толысуы мен кемуі арқылы көне түркілер уақытты өлшеп, табиғаттағы өзгерістерді бақылаған. *Толған ай* көне түркілердің дүниетанымында кемелдік пен толысудың, жаңарудың белгісі болса, *кеміген ай* – әлсіреу, өзгеру, уақыттың өтуін білдірген. Дәстүрлі қазақ танымындағы *Айдың тік туғаны халыққа жайлы, Шалқасынан туғаны өзіне жайлы; Ай көрдім, аман көрдім, бұрынғыдай заман көрдім, Айың тусын оңыңнан, Жұлдызың тусын солыңнан; Айдың аманында сынды тілдік бірліктер* осы көне космологиялық танымның бүгінгі күнге дейін сақталғанын көрсетеді [10, 105]. Сонымен қатар сөздікте түнгі кеңістікті жарықтандыратын *aydınğ* «ай жарығы, жарық» лесемасы қолданылады [2, I: 117]. Бұл сөздің іздері түркі тілдерінің оғыз тобына жататын қазіргі түрік, әзербайжан, түркімен тілдерінде толық сақталған. Ал қазақ тіліндегі *айдын* сөзі «кең ашық су беті» мағынасында қолданылғанымен, оның семантикалық негізінде «жарықтық», «ашықтық» ұғымдарының сақталғанын көреміз. Бұдан ай жарығы адамның кеңістікті қабылдауына тікелей әсер етіп, түркілер үшін қауіпсіздік пен бағдарлаудың табиғи құралы ғана емес сұлулық пен үйлесімділіктің белгісі болған. М. Қашқари айдың жер көлеңкесіне енуінен болатын астрологиялық құбылысты *ay tutundı* «ай тұтылды» [2, II: 143], ал айдың айналасында жарық шеңбердің (галонның) пайда болуын, яғни айдың қоралануын *ay ewlendi* «Айдың айналасына шеңбер пайда болды» деп береді [2, I: 259]. Түркі мифологиясында *ай* ерекше қасиетті аспан денесі саналғандықтан, оның қалыпты қозғалысының бұзылуы ерекше құбылыс ретінде қабылданған. Сол себепті айдың тұтылуы табиғи тәртіптің уақытша бұзылуы, ал айдың қоралануы болашақта болатын өзгерістердің белгісі ретінде қарастырылған. Яғни түркілер табиғи құбылыстарды кездейсоқ оқиға емес, белгілі бір мағынасы бар құбылыс ретінде қабылдаған. Осыны ескере келе, халықтық күнтізбесін құрып, ауа райын болжай білген. Оған қазақтың дәстүрлі түсінігіндегі сақталған *Айдың жүзі бұлттанды; Ай қызарды; Айдың сәулесі солғындады; Ай қораланса, жауын жауады; Ай қораланса, артыңды сайла; Ай қызыл болса, жел тұрады* сынды тілдік бірліктері дәлел. Жәдігер тіліндегі айға қатысты тілдік бірліктерді саралай отырып, ортағасырлық түркілер *айды* тек табиғи объект ретінде ғана емес, уақыттың өтуін, табиғаттағы өзгерістерді және ғарыштық тәртіпті бейнелейтін маңызды космологиялық ұғым ретінде қабылдағанын байқаймыз.

Ортағасырлық түркілер дүниетанымындағы аспан әлемінің маңызды құрамдас бөлігі – *жұлдыздар* болған. Егер күн мен ай уақыт пен жарықтың негізгі көрсеткіштері ретінде танылса, *жұлдыздар* кеңістікті бағдарлау, уақытты межелу және табиғат құбылыстарын болжау қызметтерін атқарған. М. Қашқари жұлдыздарға ортақ атау ретінде жалпытүркілік *yulduz* «жұлдыздарға берілетін жалпы атау» лексемасын көрсетеді [2, III: 40]. Сонымен қатар сөздікте *Temür kazuk* «Темірқазық» [2, III: 383], *Ülker* «Үркер» [2, I: 50], *Yetigen* «Жетіқарақшы», *Karakuş* – «Мизан жұлдызы (Таразы)» деп жұлдыздардың атауларынан бөлек, *Erentüz* «Мүштәри жұлдызы (Юпитер)», *Bakırsokum* «Мерих (Марс)» сияқты жекелеген ғаламшарлардың атаулары да көрсетілген [6, III: 57]. М. Қашқари дәуірімен тұстас жазылған Ж. Баласағұнның «Құтадғу білік» еңбегінде де аспан әлеміне ерекше мән беріліп, «Жеті жұлдыз және он екі шоқжұлдыз туралы»

атты арнайы бөлім берілген. Бұл құнды жәдігерде арнайы тараудың болуы ортағасырлық түркілердің жұлдыздар мен шоқжұлдыздарды ғылыми-танымдық тұрғыдан жіктеп, ғарыштық кеңістік туралы өзіндік түсінік қалыптастырғанын көрсетеді [6, 60]. М. Қашқари әр уақыт солтүстік полюстің үстінде тұрып, қыста да жазда да бір орнынан қозғалмай аспанның дәл ортасында тұратын поляр жұлдызын жәдігерде *Temür kazuk деп көрсетеді. Ғалымның түсіндіруінше, бұл жұлдыз темірден жасалған қазық секілді елестетіледі және бүкіл аспан сол қазықтың төңірегінде айналып тұрғандай көрінеді* [2, III: 383]. Яғни түркілер үшін темірқазық жай ғана аспан денесі емес, ғарыштық кеңістіктің орталығы және әлемдік тәртіптің символы ретінде қабылданған. Темірқазық көшшпелі өмірде бағыт анықтаудың негізгі құралы болғандықтан, оның семантикалық өрісі тұрақтылық, бағдар, тәртіп және қасиеттілік ұғымдарымен байланысады. М. Қашқари «жеті» сан есіміне түркі тілдерінде жинақтық немесе топтық мән беретін *-ген* жұрнағын жалғау арқылы жұлдыздардың бір атауы ретінде *Yetigen* лексемасын көрсетіп, «жеті ағайынды (жеті бауыр)» деген анықтама береді [2, III: 40]. Бұл атауда жұлдыздар туыстық қатынас арқылы сипатталып, аспан әлемі адам қоғамының моделі негізінде танылғанын көреміз. Яғни, ортағасырда түркілер үшін жұлдыздар тек астрономиялық нысан ретінде ғана емес, әлеуметтік және мифологиялық модель арқылы түсіндіріледі. Бұл жұлдыз қазақ халық астрономиясындағы жеті қарақшыға сәйкес келіп, ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрдің жалғасы болып табылады. Мұнда жұлдыздар жеті қарақшы бейнесінде түсіндіріліп, Темірқазыққа байланған Ақбозат пен Көкбозатты ұрлауға ұмтылатын кейіпкерлер ретінде суреттеледі. Екі атаудың мазмұны әртүрлі болғанымен, олардың негізінде жатқан танымдық модель ортақ: жұлдыздар шоғыры адамдар қауымы ретінде қабылданады. Бұдан түркілік танымда ғарышты адам қоғамының моделі арқылы тану дәстүрінің өте көнеден келе жатқанын көреміз. Араб-парсы астрономиялық дәстүріндегі Юпитер ғаламшарының атауына сәйкес келетін Мүштәридді ғұлама *Erentüz* лексемасы арқылы көрсетеді [2, I: 76]. Бұл атаудың ең қызықты жағы – оның таза астрономиялық атаудан гөрі антропоморфтық және әлеуметтік сипатта болуы. *Eren* «ер адам», *tüz / töz* «негіз, түп, тек» компоненттерінің қосындысынан «адамдардың түбі», «ерлердің негізі», «ата-тектің бастауы» сияқты мағыналар туындайды. Бұдан бұл атаудың астарында тек жұлдыз атауы ғана емес, белгілі бір мифологиялық-космологиялық түсініктің жатқанын байқаймыз. Сөздікте Таразы шоқжұлдызының атауы *Karakuş* деген формада көрініс тапқан [2, III: 40]. Атаудың құрамындағы *kara* «қара, үлкен, күшті» және *kuş* «құс» компоненттері оның зооморфтық сипатқа ие екенін көрсетеді. Бұдан түркілер аспан әлемін түсіндіруде антропоморфтық (адам арқылы), зооморфтық (жануар арқылы) екі модельді де қатар қолданғанын көреміз. Яғни Түркі мифологиясында құс көк әлемінің, еркіндіктің және рухани кеңістіктің символы болғандықтан, *karakuş* атауы жұлдызды аспан әлемімен байланысты бейнелі модель арқылы түсіндірудің көрінісі. Жәдігерде *Ülker* атауы түркі халықтарының халықтық астрономиясында ерекше орын алған Үркер жұлдыздар шоғырына қатысты қолданылады [2, III: 40]. Үркер ортағасырлық түркі дүниетанымында уақытты есептеу, жыл мезгілдерін анықтау және шаруашылық жұмыстарын реттеу қызметін атқарған. Сонымен қатар ол мифологиялық және сакралды сипатқа ие болып, ғарыштық тәртіптің символы ретінде қабылданған. Түркілер үшін Үркер ең алдымен күнтізбелік маңызы бар жұлдыз ретінде қолданылып, ауа райын болжау құралы болған. Оған тіліміздегі «*Үркер жерге түспей жер қызбайды*»; «*Үркерлі айдың бәрі қыс*»; «*Үркер жарқыраса – күн суытады*», «*Үркер көмескі болса – ауа райы өзгереді*» «*Үркер жерге түссе, ел жайлауға көшеді*», «*Үркер үйден көрінсе, үш ай тоқсан қысың бар*» сынды тілдік бірліктер дәлел бола алады [10, 113]. М. Қашқари сөздігінде кездесетін *Bakırsokım* космонимі ислам астрономиясындағы *Mirrih* атауына, яғни қазіргі Марс ғаламшарына сәйкес келеді [2, III: 40]. Атаудың құрамындағы *bakır* «мыс» компоненті Марстың қызыл түсті болып көрінетін ерекшелігімен байланыстырсақ болады. Бұдан ортағасырлық түркілердің аспан денелерін тек қозғалысы арқылы ғана емес, түсі мен сыртқы белгілеріне қарай да ажыратқанын көреміз. Жалпы алағанда Қашқаридағы жұлдыз атауларының семантикасы олардың жай астрономиялық нысан ретінде емес, белгілі бір мәдени-танымдық мазмұнға ие болғанын көрсетеді. Мысалы, *Temür Kazuk* ғарыштың орталығы әрі әлемдік тәртіптің тірегі ретінде танылса, *Ülker* уақыт пен маусымдық өзгерістерді анықтаудың құралы қызметін атқарған. *Yetigen* атауы жұлдыздарды туыстық қатынас арқылы түсіндірудің көрінісі болса, *Karakuş* жұлдызды құс бейнесінде қабылдаған зооморфтық модельді білдіреді. Ал *Bakırsokım* Марстың қызыл түсіне негізделіп қойылған атау ретінде көне түркілердің аспан денелерін олардың сыртқы белгілері арқылы ажыратқанын көрсетеді. Яғни М.Қашқари тіліндегі жұлдыз концептісі түркілердің табиғатты бақылау тәжірибесін, халықтық астрономиясын, мифологиялық

танымын және әлеуметтік дүниетанымын өз бойына тоғыстырған күрделі мәдени-танымдық құрылым болып табылады.

Қорытынды. М. Қашқаридың «Диуани лұғат-ит-түрік» еңбегінде кездесетін астрономиялық лексиканы талдау ортағасырлық түркілердің аспан әлемі туралы танымының жоғары деңгейде болғанын көрсетеді. Жәдігерде тек жекелеген аспан денелерінің атаулары ғана емес, ғаламның құрылысы, аспан қабаттары, ғарыштық қозғалыс, уақыт пен кеңістік категориялары туралы тұтас космологиялық түсініктер көрініс тапқан. Бұл деректер түркілердің әлемді жүйелі түрде танып, оны тіл арқылы концептуалдандырғанын дәлелдейді. Жәдігердегі астрономиялық лексика түркі халықтарының көне космологиялық білімінің, халықтық астрономиясының және дүниетанымдық жүйесінің маңызды тілдік көрінісі болып табылады. Сөздікте сақталған астрономиялық атаулар мен ұғымдар арқылы орта ғасырлық түркілердің әлемді қабылдау ерекшеліктері, табиғат пен ғарыш туралы түсініктері, сондай-ақ олардың қазіргі қазақ тіліндегі тарихи сабақтастығы айқындалады. Сондықтан М. Қашқари мұрасы – түркі халықтарының дәстүрлі астрономиялық танымын, мәдени жадын және әлемнің тілдік бейнесін зерттеудегі аса құнды дереккөз.

Қаржыландыру. Мақала AP22786207 «Қашқаританудың ғылыми-әдіснамалық және қолданбалы мәселелері: «Диуани лұғат-ит-түрік» жазба ескерткішін ұлттық сананы жаңғыртудың лингвистикалық факторы контекстінде зерттеу» ғылыми жобасы аясында дайындалды.

Авторлардың қосқан үлесі:

М.Е. Әділов – зерттеу тұжырымдамасын әзірлеп, тілдік деректерді жинақтады және талдады;

А.Т. Бастамитова – ғылыми әдебиеттерге шолу жасап, мақаланы редакциялау мен қорытындылауға қатысты.

Әдебиеттер тізімі

1. Досмұхамедұлы Х. «Диуани лұғат ат-түрк» // Сана. – 1923. – № 6–7. – 23–26 бб.
2. Kaşgarlı Mahmud. Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi: 3 cilt / çev. B. Atalay. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985. – С. 1. – 530 s.; С. 2. – 366 s.; С. 3. – 452 s.
3. Махмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луготит турк): 3 томлик / таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталибов. – Тошкент: Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти, 1960–1963. – Т. 1. – 1960. – 499 б.; Т. 2. – 1961. – 427 б.; Т. 3. – 1963. – 466 б.
4. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. – Oxford: Oxford University Press, 1972. – 989 p.
5. Kelly J.M. Remarks on Kaşgari's Phonology. II: Orthography // Ural-Altaische Jahrbücher. – 1975. – Bd. 45. – P. 144–162.
6. Махмұт Қашқари. Түрік сөздігі: 3 томдық / ауд. А.Қ. Ереубай. – Алматы: Хант, 1997–1998. – Т. 1. – 1997. – 590 б.; Т. 2. – 1997. – 525 б.; Т. 3. – 1998. – 597 б.
7. Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк / перевод, предисловие и комментарии З.-А.М. Ауэзовой; индексы составлены Р. Эрмерсом. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 1288 с.
8. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. – Алматы: Арыс, 2024. – 1040 б.
9. Starostin S.A., Dybo A.V., Mudrak O.A. Etymological Dictionary of the Altaic Languages: in 3 vols. – Leiden: Brill, 2003. – 2096 p.
10. Қайдар Ә.Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
11. Ögel B. Türk Mitolojisi: Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010. – С. 1. – 644 s.
12. Қалиұлы Б. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2014. – 728 б.
13. Demir N. Değirmen Kelimesi Üzerine // Türk Dili. – 2002. – S. 209–213.
14. Kiyak A. İslâmiyetten Önce Türklerde Güneş ve Ay ile İlgili İnanışlar // Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi. – 2010. – № 6. – S. 133–143.

М.Е. Адилов, А.Т. Бастамитова*

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail: marlenadilov88@gmail.com, bastamitova@gmail.com)

**Языковая и концептуальная картина небесного мира в труде Махмуда Кашгари
«Дивани лугат-ит-тюрк»**

Аннотация. В статье с лингвокультурологической и концептуальной точек зрения рассматриваются языковые единицы, связанные с небесным миром, представленные в труде Махмуда Кашгари «Дивани лугат-ит-тюрк». Цель исследования – на основе языковых данных выявить особенности космологического мировоззрения средневековых тюрков, охарактеризовать концептуальную систему небесного мира и определить ее историко-культурную преемственность в современном казахском языке. В ходе исследования проводится семантический и культурно-когнитивный анализ таких космонимов и астрономических понятий, как *kök, çiyri, tegre, kün, ay, yulduz, Temür kazuk, Ülker, Yetigen, Karakuş, Erentüz, Bakırsokım*. На материале данных языковых единиц систематизируются представления тюрков о строении небесного пространства, космическом движении, времени и пространстве, циклическом движении Солнца и Луны, ориентировании по звездам и прогнозировании природных явлений. Наряду с этим выявляются особенности восприятия небесных тел посредством антропоморфных и зооморфных моделей. Особое внимание уделяется исторической преемственности космологических представлений эпохи М.Кашгари, сохранившихся в устойчивых выражениях современного казахского языка, народных астрономических названиях и традиционном мировоззрении. В результате исследования установлено, что астрономическая лексика «Дивани лугат-ит-тюрк» представляет собой сложную культурно-когнитивную систему, отражающую народные астрономические знания, мифологические представления и особенности концептуализации Вселенной средневековыми тюрками.

Ключевые слова: Махмуд Кашгари, «Дивани лугат-ит-тюрк», небесный мир, языковая картина мира, концепт, космоним, астрономическая лексика, тюркское мировоззрение, народная астрономия, историческая преемственность.

М.Е. Adilov, A.T. Bastamitova*

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: marlenadilov88@gmail.com, bastamitova@gmail.com)

**The Linguistic and Conceptual Representation of the Celestial World
in Mahmud al-Kashgari's *Dīwāni Lughāt-it-Turk***

Abstract. The article examines, from linguocultural and conceptual perspectives, the linguistic units related to the celestial world represented in Mahmud Kashgari's *Dīwāni Lughāt-it-Turk*. The aim of the study is to identify the distinctive features of the cosmological worldview of the medieval Turks on the basis of linguistic data, to describe the conceptual system of the celestial world, and to determine its historical and cultural continuity in the modern Kazakh language. The study provides a semantic and cultural-cognitive analysis of such cosmonyms and astronomical concepts as *kök, çiyri, tegre, kün, ay, yulduz, Temür kazuk, Ülker, Yetigen, Karakuş, Erentüz, and Bakırsokım*. Based on these linguistic units, the study systematizes the Turkic peoples' conceptions of the structure of the heavens, cosmic motion, time and space, the cyclical movement of the Sun and the Moon, orientation by the stars, and the prediction of natural phenomena. The distinctive features of the perception of celestial bodies through anthropomorphic and zoomorphic models are also identified. Particular attention is paid to the historical continuity of the cosmological concepts of Kashgari's era, which have been preserved in fixed expressions of the modern Kazakh language, traditional astronomical names, and the traditional worldview. The findings demonstrate that the astronomical vocabulary of *Dīwāni Lughāt-it-Turk* constitutes a complex cultural-cognitive system reflecting the folk astronomical knowledge, mythological perceptions, and distinctive features of the conceptualization of the universe by the medieval Turks.

Keywords: Mahmud Kashgari, Dīwānī Lughāt-it-Turk, celestial world, linguistic worldview, concept, cosmonym, astronomical vocabulary, Turkic worldview, folk astronomy, historical continuity.

References

1. Dosmukhameduly Kh. "Diواني lugat at-turk" [Dīwān Lughāt al-Turk]. Sana, 1923, no. 6–7, pp. 23–26. [in Kazakh]
2. Kaşgarlı Mahmud. Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi [Translation of Dīwān Lughāt al-Turk]: in 3 vols. Translated by B. Atalay. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985. Vol. 1, 530 p.; Vol. 2, 366 p.; Vol. 3, 452 p. [in Turkish]
3. Mahmud Koshgariy. Turkiy so'zlar devoni (Devonu lug'otit turk) [Compendium of Turkic Words (Dīwān Lughāt al-Turk)]: in 3 vols. Translated and prepared for publication by S.M. Mutallibov. Tashkent: O'zbekiston SSR Fanlar akademiyasi nashriyoti, 1960–1963. Vol. 1, 1960, 499 p.; Vol. 2, 1961, 427 p.; Vol. 3, 1963, 466 p. [in Uzbek]
4. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Oxford University Press, 1972. 989 p.
5. Kelly J.M. Remarks on Kaşgari's Phonology. II: Orthography. Ural-Altaische Jahrbücher, 1975, vol. 45, pp. 144–162.
6. Makhmut Kashkari. Turik sozdigi [Dictionary of the Turkic Language]: in 3 vols. Translated by A.K. Egeubay. Almaty: Khant, 1997–1998. Vol. 1, 1997, 590 p.; Vol. 2, 1997, 525 p.; Vol. 3, 1998, 597 p. [in Kazakh]
7. Mahmud al-Kashgari. Divan Lugat at-Turk [Dīwān Lughāt al-Turk]. Translation, preface and commentaries by Z.-A.M. Auezova; indexes compiled by R. Ermers. Almaty: Daik-Press, 2005. 1288 p. [in Russian]
8. Kondybai S. Argykazak mifologiyasy [Mythology of the Proto-Kazakhs]. Almaty: Arys, 2024. 1040 p. [in Kazakh]
9. Starostin S.A., Dybo A.V., Mudrak O.A. Etymological Dictionary of the Altaic Languages: in 3 vols. Leiden: Brill, 2003. 2096 p.
10. Kaidar A.T. Kazak tilinin ozekti maseleleri [Current Issues of the Kazakh Language]. Almaty: Ana tili, 1998. 304 p. [in Kazakh]
11. Ögel B. Türk Mitolojisi: Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar [Turkish Mythology: Epics with Their Sources and Explanations]. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010. Vol. 1. 644 p. [in Turkish]
12. Kaliuly B. Kazak tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of the Kazakh Language]. Almaty, 2014. 728 p. [in Kazakh]
13. Demir N. Değirmen Kelimesi Üzerine [On the Word "Değirmen"]. Türk Dili, 2002, pp. 209–213. [in Turkish]
14. Kıyak A. İslâmiyetten Önce Türklerde Güneş ve Ay ile İlgili İnanışlar [Pre-Islamic Turkic Beliefs Concerning the Sun and the Moon]. Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi, 2010, no. 6, pp. 133–143. [in Turkish]

Авторлар туралы мәлімет:

Әділов М.Е. – PhD, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Бастамитова А.Т. – хат-хабарға жауапты автор, магистр, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Адилов М.Е. – PhD, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Бастамитова А.Т. – автор для корреспонденции, магистр, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Adilov M.E. – PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Bastamitova A.T. – corresponding author, Master's degree, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).